

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Николай Вуков, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките (ИЕФЕМ-БАН)

за дисертационния труд „Преобразяване на традиционната култура в модерен разказ за нацията. Антропология на вещта и символните форми”

за присъждане на научната степен „Доктор на науките” на Николай Георгиев Папучиев, доцент в Катедра „Българска литература” към Факултета по Славянски филологии на Софийския университет „Климент Охридски”

Дисертационният труд на Николай Георгиев Папучиев е посветен на значима за съвременните антроположки и културологични проучвания тема – преобразяването на традиционната култура в модерен разказ за нацията. В центъра на изследването е конструирането на колективна идентичност в модерната епоха посредством разказа за миналото и опитите за изобретяване на наследените културни традиции като културен продукт. Анализираща процесите на усвояване и интерпретиране на фолклора, занаятите и етнографските артефакти в България от Освобождението до наши дни, работата е положена в широк историографски и културологичен контекст, позволяваща българският случай да се разгледа в съпоставка с общоевропейски и световни тенденции, като част от общата епистемологична рамка на модерността. Трудът анализира задълбочено поредица от въпроси, имащи ключово значение за разбиране на настъпващите от XIX в. промени в традиционната култура: процедурите на интерпретиране и валоризиране на миналото като културно наследство, механизмите на формиране на идентичност посредством етнографски артефакти, функциите на държавата като инструмент за провеждане на политики на идентичност, изграждането и функционирането на културната памет, създаване на културни смисли посредством механизмите на производство и потребление и пр. Дисертацията се опира на солиден емпиричен материал (включващ архивни източници, нормативни документи, публицистични текстове и пр.), който е анализиран по нов начин през призмата на модерни постановки от полето на социалната и културната антропология, история и социология на изкуството, етнологията и пр. Трудът представлява оригинален характер и представлява значим принос в разработваната проблематика.

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение и библиография. Първата глава е посветена на икономическите измерения на груповата идентичност и обхваща широк кръг от теоретични въпроси – за ролята на вещите и артефактите от традиционния бит като ресурс за колективна идентичност, за мястото на традицията в модерната и масовата култура, за пазарните рационализации и ролята на икономическите фактори при конструиране емблеми на националното и пр. Още в началото на труда е изведен един от ключовите за целия труд проблеми – този за „автентичността“ на традицията и нейната зависимост от държавните политики и пазарни отношения. Въз основа на ерудирано представена панорама за развитието на изкуството от XVII век до наши дни, авторът проследява развоя на разбирането

за автентичност и неговото постепенно обвързване с пазарни рационализации. Представени са различни визии за артефакта на прага на модерната епоха – методът на антикварите и ролята му за формирането на историческия разказ, подходът на философите на историята, началото на тенденцията за натрупване на артефакти, свързани с традицията на собствения народ и т.н. Тези процеси позволяват да се очертаят връзките между модерна и масова култура и през нея да се проведе това, което авторът нарича „археология на съвременното минало“. В своята съвкупност фактори като технологичен напредък, промяна в социалните отношения и средствата на производство, новите връзки между изкуство и публика и др. създават предпоставки за възникване на масовата култура и съответно за зависимостта на културните продукти от пазара и масов вкус. Всичко това дава тласък за различни визионерски проекти, при които миналото и традицията се конституират като ценностен коректив на настоящето. И докато през XIX в. това намира отчетлив израз в засиления интерес към етнографията и към националните традиции, през XX в. то е илюстрирано в процесите на масовизация и професионализацията на културните дейности, в повишената роля на пазара и появата на необходимост от протекционистки политики от страна на държавата.

Съществен дял от първата глава на труда е посветена на ролята на потреблението като част от социалното общуване и на културата на вещта, превърната в стока. Въз основа на подробен преглед на съществуващи изследвания по тази антроположка проблематика, е предложен оригинален подстъп за анализ от гледната точка на развитието на туризма и променения начин на гледане на света в контекста на новите типове пътешествия на прага на модерността. Индустриалното производство, увеличените възможности за търговските контакти, светските и образователни елементи на пътуванията, и появата на „националния“ туризъм на свой ред повлияват върху схващанията за ролята на традиционната култура като ресурс за колективната идентичност. Разгръщането на политики за проучване и популяризиране на народните традиции чрез образователни и музейни институции в края на XIX и началото на XX век изиграва важна роля за повишаване на интереса към „национално специфичното“ и за разбирането за селото като хранилище на „автентични“ народни традиции. Процесите на преоткриване и интерпретиране на фолклорните традиции в края на XIX век са неразривно свързани също с разгръщането на нов тип културна индустрия, която се опира на превръщането на етнографските артефакти в туристически продукт.

В края на първа глава е представен и основният аналитичен модел на дисертационния текст – „семиотичен квадрат“ на Греймас и Растьер, разширен от Джеймс Клифърд за нуждите на антропологичните изследвания. Моделът синтезира направените в началото на текста теоретични постановки и полага основите за включените в следващите глави анализи върху конкретен емпиричен материал. Благодарение на предложения модел и неговата интерпретация, авторът успява да аргументира разглеждането на културните процеси във връзка с отношенията на производство и потребление, и да очертае двата основни полюса на кристализиране на традицията – мумифицирането ѝ в музея и масовизиране ѝ посредством туристически продукти. Въз основа на този модел авторът откроява допирните точки и разликите между народно изкуство и масовата култура – последната като резултат от целенасочен маркетинг и свързана с формиране на

определени вкусове и потребителски публики. Първата глава впечатлява с широтата на теоретичните разсъждения и за умението на автора не само да обхване и аргументира изследвания от различни хуманитарни науки, но и да ги подчини на своя многопластов анализ за преобразяването на традициите в модерната епоха. Като допълнение към богатата теоретична база би могло да се отправи препоръка за включване също на работите на Р. Бендикс за автентичността, на А. Ападурай за социалния живот на вещите и на М. Федърстоун за консумативното общество, чиито анализи подкрепят много от тезите в дисертационния труд.

Втората глава стъпва на направените теоретични постановки и разглежда в детайли процесите на превръщане на традиционната култура в част от националния разказ през десетилетията след Освобождението до средата на XX век. Имащ роля на основен легитимационен инструмент в конструирането на национална идентичност, фолклорът и предметите на миналото се превръщат в основна грижа на държавата и нейните институции. Докато, от една страна, това е свързано с опитите за преодоляването на атомизацията в модерната епоха посредством различни въобразени общности, от друга, то е в пряка връзка с процеси в сферата на производството и пазара. Главата откроява като репрезентативен за двете полета сувенира, доколкото той едновременно представя знаците за груповото единство, заложили в разказа за традицията, и икономическите аспекти – изразени в тяхното производство и разпространение, в подхранването на туристическия интерес към местното и екзотичното, и в превръщането на традиционната култура в своеобразна стока. Направеното в работата разграничение между артефакт и сувенир е плодотворно за анализа и позволява да се открият различни траектории на осмисляне на обекти от традиционната култура.

Функционалността на това разграничение може да се открие на различни етапи от усвояването на традицията в България – от първите стъпки в изковаването на националния разказ в края на XIX в. през идеята за родното като извор на неподправена естетика през първата половина на XX в., до актуализирания разказ за национална идентичност след 50-те години на миналия век и сътворяването на продукти за масова употреба, които да визуализират и легитимират този разказ. Главата прави обстоен преглед на развитието на занаятите и занаятчийския труд след Освобождението в контекста на променящите се икономически отношения, нова организация и функциониране на пазара и новия етнографски разказ за българската традиционна култура. Както отбелязва авторът, „вписани в моделите на модерното национално изграждане, вещите, произведени от българските занаятчии, се превръщат и в маркери за принадлежност, елемент от формиращата се представа за колективна заедност” (стр. 151). Те трябва или да изпълнят високите изисквания като емблеми за национална идентичност, или да останат в сферата на утилитарното, попадайки в кръга на производство и потребление. И докато в първия случай те навлизат като етнографски артефакти в музейните фондове и изложби, във втория се адаптират изцяло към очакванията на пазара.

При анализа на реорганизация на занаятчийското производство в страната можем да открием и едно от значимите достойнства на дисертационния труд – задълбоченото проучване на законодателната база за регулиране на занаятите след Освобождението. Подробно са представени и коментирани поредица от закони и подзаконовни актове, уреждащи извършването на занаятчийски труд и свързаните с

тях практики за стимулиране на местни занаяти. Открити са опитите на българската държава да се намеси и да нормативно да регулира все по-силното влияние на пазара върху трансформациите в българската култура. Авторът показва обаче, че независимо от това десетилетията след Освобождението свидетелстват за свиване на занаятчийската продукция в селата, промени в статуса на занаятчиите и за постепенно професионализиране на занаятите в страната.

Значителен дял от втората глава е посветен на включването на етнографските артефакти в музеи и изложби в края на XIX и началото на XX век. Идеята за изграждане на специализирани музеи и представителни пространства, където да се излагат постиженията на занаятчийското производство, намира израз в опитите за изграждане на търговско-промишлен музей, в откриването на Пловдивския панаир и последвалите го различни изложения с етнографски артефакти, в създаването на специализирани етнографски колекции и на нормативна база за защита на старините. Представяйки обстойно някои от проведените в страната изложения и експозиции до средата на XX век, авторът проследява промените в организацията на бита и формирането на нов тип естетика, която все повече акцентира върху националните елементи в изкуството. Постепенно се изгражда „културното наследство“ на нацията, в плана на което предметите от традиционния бит все повече се схващат като неразривна част от колективния разказ на националната общност за себе си. Тези тенденции отреждат и специалната роля на музея като институция за обучение в национална култура. Както сполучливо отбелязва авторът, „музеят започва да се възприема и като място, в което се съхраняват артефакти, което е гаранция за тяхната автентичност“ (стр. 257). Открояваща ролята на музея като основен фактор за създаване на държавна защита на културното наследство, тази част от дисертацията извежда и още една важна особеност – превръщането на артефактите в източници на модели и орнаменти, и тяхното постепенно навлизане в бита. Освен че допринася за трайното присъствие на традицията във всекидневния живот, това също така позволява схващанията за естетика и художествени достойнства да се превърнат в неизменна част от икономическото оцеляване на много занаяти през първата половина на XX век.

Третата глава на дисертацията е посветена на икономическите и културни трансформации на символите на националното в периода след 1944 г., когато в плана на установения политически модел държавата се превръща в единствения генератор на културни послания и модели на групов и индивидуална идентичност. Както и в тази глава, тук също имаме внимателно проучване на законодателни норми, административни актове и идеологически текстове, благодарение на което е очертана цялостна картина на социалния, икономически и културен контекст в страната след 1944 г. Задълбочено са анализирани основните характеристики на икономическия, политическия и културния живот в страната – строгия административен контрол и ограничаването на частната инициатива, централизацията, политическата пропаганда и идеологизацията на обществения живот и пр. Тези особености рефлектират пряко върху практиките, свързани с фолклора през десетилетията на комунистическо управление – изнасянето на отделни негови елементи на сцена, превръщането му в елемент от масовата култура, неговата обработка и адаптация към съвременния социокултурен

контекст. Посредством характерни за периода практики за развитие на художествената самодейност и сценично представяне на традицията са разгледани ролята на фолклора за формиране на определен тип групов идентичност и разгръщането на партийните проекти за масовизацията на фолклора като изкуство.

Съществен дял от тази глава е посветен на декоративното изкуство и на промените, настъпили в сферата на занаятите след 1944 г. Отнемането на икономическата инициатива на частните производители, организирането на занаятчиите в кооперации и разделението между „стоки и услуги за народно потребление“ и „народните художествени занаяти“ извеждат на преден план не толкова съхранението на занаятите, колкото тяхното подчиняване на идеологията и провежданите икономически политики. Трайна за този период остава тенденцията за създаване на сувенири и специфични предмети за масово потребление, които пряко кореспондират със стилистиката на народното творчество. Основаването на Задругата на майсторите на народни художествени занаяти през 1967 г. основателно е представено в текста като един от ключовите моменти в развитието на взаимовръзките между производството, потреблението и изграждането на цялостната пазарна конюнктура в страната. Въз основа на обилна документация за провеждани през периода политики и практики, авторът откроява функциите на задругата в осъществяването на контрол върху занаятчийското производство и на монопол върху търговията с произведеното от майсторите. Аргументирано е направен изводът, че зад фасадата на заявеното опазване на занаятите всъщност протича тяхното търговско и пазарно „спасяване“ чрез вписването им в новите икономически условия. Вниманието е отделено на опитите на занаятчиите да провеждат творческа интерпретация на определени мотиви като реакция срещу унифицирания единен и масов вкус. Именно тук отново фолклорните сюжети и символи се оказват благодатен ресурс, който дава подтик за добилата в тези години популярност декорация на бита и обществените пространства във фолклорен стил, за търсенията на „чисто българска мода в облеклото“ и пр. Независимо от своята популярност обаче тези тенденции издават присъствието на традицията преди всичко като стилизация и декоративен елемент, а представата за национална култура като опрени на стереотипни и силно схематизирани емблеми на традиционното.

Заклучителната част на дисертацията систематизира наблюденията върху отношенията между производство и потребление на традиционни артефакти, като ги отнася към годините след края на комунистическия период. Опираща се на теренни наблюдения и интервюта, тази част от дисертацията интерпретира случващото се след края на комунистическия период през гледната точка на преки участници в изследваните процеси. Сред темите, които са обект на анализа в тази част на дисертационния текст, са променените отношения на търсене и предлагане, които благоприятстват за постепенното съживяване на занаятчийското производство, новите пазарни ниши след 1989 г. и конкуренцията, в която попадат Задругата на майсторите и съборите за народно творчество, предизвикателствата пред пласмента на занаятчийската продукция и туристическата индустрия, която се превръща в основен потребител за продукцията на майсторите на художествени занаяти. Вниманието е отделено също на увеличаващия се през последните години интерес към традиционната култура, намерил израз в създаването на нови музейни

експозиции, сбирки от битови предмети, събори, фестивали и пр. В своята съвкупност тези тенденции разкриват смисъла на наследството не на реликт, а на неизчерпаен ресурс за индивидуално и колективно творчество. Откроявайки въображението за националното като ключов елемент както в музейните, така и в сувенирните репрезентации, заключителната част на труда още веднъж подчертава разбирането за традиционните занаяти като „конструкт в една обща социална и културна програма за масовизиране на миналото и създаването на масови представи за неговите традиции, за бита и колективните ценности“ (стр. 394).

Направеният преглед на основните теми, тези и изводи на дисертационния текст позволяват да се види ясно неговият характер на оригинално и значимо изследване върху трансформациите на традиционната култура в контекста на протичащите модернизационни процеси от края на XIX в. Приносният характер на труда е несъмнен и това намира израз в няколко посоки. Проведен е мащабен по своя обхват и задълбоченост анализ на промените в традиционния бит в продължение на век и половина, като тези промени са разгледани в пряка връзка с проблемите за националната идентичност, културното наследство и политиките на държавните институции за поддържане на колективна заедност в динамично сегментиращото се модерно общество. Системно и изчерпателно са представени процесите в полето на занаятчийското производство и създаването на традиционни артефакти, като това представяне е положено общоевропейски и световен контекст. Използван е оригинален и новаторски подход към разработването на незаслужено пренебрегваната в българските изследвания през последните години тема за занаятите и традиционната материална култура – а именно, през призмата на пазарните механизми и свързаните с нея процеси в областта на туризма, масовата култура и потреблението. Разработена е новаторска теоретична концепция за антропология на вещите, която позволява да се прочетат по нов начин редица явления, свързани с преобразяването на традиционната култура в епохата на модерността. Предложено е ново разбиране за етнографските артефакти и за тяхната функция като елементи от националния разказ за културна самобитност. Обхванат е богат и разнороден емпиричен материал, който е подчинен на стройна и успешно защитена аналитична рамка. Представена е новаторска интерпретация за връзките между традиционна и масова култура, при това от необичаен зрителен ъгъл – през политиките за културна идентичност и свързаните с тях институционални и пазарни отношения. Дисертационният текст впечатлява с широката си осведоменост и демонстрирана компетентност в полетата на няколко хуманитарни науки – това не само подчертава неговата интердисциплинарност, но и позволява много от направените изводи да намерят своя прочит и прилагане в различни изследователски полета.

Всички тези достойнства и приносни моменти на дисертационния текст ми дават основание убедено и безрезервно да подкрепя присъждането на научната степен „Доктор на науките“ на Николай Георгиев Папучиев.

София

16.04.2016 г.